

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา มีหลักธรรมคำสอนที่เป็นเหตุผล เพื่อให้พ้นทุกข์ และออกจากทุกข์ได้ โดยเน้นความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อความหลุดพ้นจาก อาสวกิเลส มีเป้าหมายสูงสุดคือ การบรรลุธรรมและเข้าสู่พระนิพพาน สำหรับในบทที่ ๒ ที่ว่าด้วย การบรรลุธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระอุบาลีเถระ ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ ระดับการบรรลุธรรม

๒.๓ การบรรลุธรรม ๗ แบบ

๒.๔ การบรรลุธรรม ๕ ขณะ

๒.๕ สรุป

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^{๒๘} ภาษาบาลีใช้ว่า “อริคม” (กิริยาเป็น อริคจฺจนติ) และ ศัพท์ว่า “อริสมโย” มาจากคำว่า อริ+สมย แปลว่าความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) คราวเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ ความถึงพร้อมเฉพาะ^{๒๙} นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อริสมโย” เป็น “ธมมาริสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทศนาวสาเน จตุราสีติยา ปาณสหัสสานิ ธมมา ริสมโย โอโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนาธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตรีแปดหมื่นสี่พัน”^{๓๐}

อริสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกิริยา ใช้ว่า อริสมิโตหรืออริสมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมาหรือเข้าใจธรรมใน ขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขั้นในระหว่างโดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กิริยาอื่นที่ใช้แสดงถึง การบรรลุหรือถึงธรรม เช่น ปาปุณาติ ปาปุณฺติ

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๔.

^{๒๙} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^{๓๐} พ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๓๔.

ปปโปติ^{๓๑} เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุดเช่น “เทศนาสาเน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผล ปตโต สมปัตตภิกขุปีพหุ โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณีสติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุปาสก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตาปัตติผล แม้ภิกษุผู้ประชุมกันแล้ว เป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตาปัตติผลเป็นต้น”^{๓๒}

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะได้แก่คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสพเอง และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกิริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่งและส่วนมากใช้ในคำร้อยกรองคือ คาถา^{๓๓} อย่างไรก็ดี พระพุทธองค์เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำคือ “ญาณ” แปลว่าความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้^{๓๔} และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็นด้วยปัญญา การเห็น สิ่งที่เห็น ดังนั้นญาณทัสสนะจึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้าในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้อริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็กังขามยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้ สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนั้น

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๒.

^{๓๒} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๕.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๒.

บัดนี้ ภาพใหม่ไม่มีอีก^{๓๕}

สรุปได้ว่า การบรรลุ หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้นคนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จคือ เข้าถึงจุดหมายใน ระดับต่าง ๆ กันไป^{๓๖}

๒.๒ ระดับการบรรลุธรรม

ลำดับขั้นของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หมายถึง อริยบุคคล มี ๔ ระดับได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้และความสามารถทางธรรม ในการละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อเป็นขั้น ๆ คือ ละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต้นจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่าบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้องละสังโยชน์คือ กิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพสัตว์ไว้กับทุกข์ไปพร้อมกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ^{๓๗}

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตัวตนมีความเที่ยงยั่งยืน เป็นต้น

๒. วิจิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจ ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเรื่องกรรมดีกรรมชั่วมีผลจริงหรือไม่ เป็นต้น

๓. สลัทพตปรามาส คือ ความถ้อยมั่นถือมั่น ได้แก่ความถ้อยมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีลและวัตรเท่านั้น

๔. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

๕. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เป็นต้น

๖. รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดใน

^{๓๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๓๖} พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน), การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตกับการบรรลุธรรม, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙) หน้า ๖๑-๖๓.

^{๓๗} พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก.

รูปภาพ เป็นต้น

๗. อรูปราคะ คือ ความตั้งใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ได้แก่ ความตั้งใจหรือความปรารถนาอยากเกิดในรูปภาพ เป็นต้น

๘. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เป็นต้น

๙. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความที่จิตสั่นไหว หรือจิตวอกแวก เป็นต้น

๑๐. อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นต้น

การละสังโยชน์ ๕ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปราคาส กามฉันทะและพยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำชั้นหยาบเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์^{๓๘} การละสังโยชน์ ๕ ประการคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียด เรียกว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น ๔ ระดับ จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๒.๒.๑ การบรรลุธรรม ๔ ระดับ

๒.๒.๑.๑. การบรรลุธรรมระดับที่ ๑

เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง^{๓๙} คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสลัปปตปราคาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสลัปปตปราคาสได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ชาติพระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคือ อตภาพเดียวคือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๔๐}

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดา

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๙/๑๘๐/๑๐๖.

^{๓๙} อัมพร จันทรตัน, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐.

^{๔๐} อง.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒, อง.ต.ก.ฎีกา (บาลี) ๒๘๘/๒๓๗.

หรือมนุษย์ก็เกิดได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำคือ เกิดในตระกูลที่มีโภคะสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๔๑}

๓) สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่อนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิด ๗ ครั้งก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๔๒}

๒.๒.๑.๒. การบรรลุธรรมระดับที่ ๒

เรียกว่า พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปราคาส ให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงการบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปราคาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท

- ๑) ผู้บรรลุใน (มนุษย์) โลกนี้ แล้วปรินิพพานในโลกนี้เอง
- ๒) ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลก
- ๓) ผู้บรรลุในเทวโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง
- ๔) ผู้บรรลุในเทวโลกนี้ แล้วเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน
- ๕) ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วไปบังเกิดในเทวโลกแล้วหมดอายุ กลับมาเกิดในโลกนี้

จึงปรินิพพาน^{๔๓}

๒.๒.๑.๓. การบรรลุธรรมระดับที่ ๓

เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพพตปราคาส กามราคะ และพยาบาท ให้หมดสิ้นไป^{๔๔} การบรรลุธรรม

^{๔๑} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑ /๑๒๒.

^{๔๒} อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

^{๔๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๔๔} อัมพร จันทรตัน, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติธรรมกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา), (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช

ระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุ มีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามี มี ๕ ประเภท^{๔๕}

๑) พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือ เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

(๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิดถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัป

(๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

(๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัป

๒) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพานคือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพคือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิฏฐภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสตินทรีย์เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธิในทรีย์เกิดในชั้นสุทสสิภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฏฐาภูมิ^{๔๖}

๒.๒.๑.๔. การบรรลุธรรมระดับที่ ๔

เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลขั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล

วิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๑.

^{๔๕} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๔๖} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฒ โภทฺธสิริ), ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน), หน้า ๘๘.

เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังที่ได้กล่าวแล้วเป็นต้น

๒.๓ การบรรลุธรรม ๗ แบบ

บุคคลผู้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาจำแนกการบรรลุธรรมออกเป็น ๗ ประเภท ตามลักษณะของบุคคลผู้บรรลุธรรม ดังนี้

๑. ท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอุปสมาสัมปัตติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานได้สัมผัสนิโมกข์ ๘ หมายถึง สมาบัติ ๘ และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอุปสมาสัมปัตติและสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ส่วนท่านผู้อุกโตภาควิมุตติมี ๕ ประเภทคือ บุคคลผู้ได้อุปสมาสัมปัตติ ๔ ออกจากอุปสมาสัมปัตติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหัตมี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัต ๑ ประเภท

๒. ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสนิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๔๗} ปัญญาวิมุตติบุคคลมี ๕ ประเภท คือ พระอรหัตตสุขวิปัสสก ๑ ประเภท และบุคคลผู้ออกจากฌานทั้ง ๔ แล้วบรรลุพระอรหัต ๔ ประเภท แต่ถ้าได้อรูปาวจรฌาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว บรรลุเป็นพระอรหันต์ย่อมได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติบุคคล เหมือนกัน

๓. ท่านผู้เป็นกายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย หมายถึง ท่านที่ได้สัมผัสนิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหัตที่มีสมาธิบริบูรณ์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๔. ท่านผู้เป็นทวิภูมิตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทวิภูมิตะ หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหัต ที่มีปัญญานิทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๔๘}

๕. ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจ

^{๔๗} อัง.สตุตต.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๑๖๑., อัง.สตุตต.อ. (ไทย) ๓๗/๑๔/๒๓.

^{๔๘} อัง.สตุตต.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๑๖๑., อัง.สตุตต.อ. (ไทย) ๓๗/๑๔/๒๓.

อริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๖. ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรม หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญ อริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นหัวหน้า^{๔๙}

๗. ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธา หมายถึง ท่านผู้ดำรงอยู่ใน โสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นหัวหน้า

สรุปว่า พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและ อรูปฌาน และนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด ดังข้อความที่ พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต แสดงไว้ว่า พระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าประเภทใด ย่อมบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติที่ปราศจากอาสวะในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นผลของสมณะและวิปัสสนา แสดงให้รู้ว่าสมณะ และวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กันทั้งในขณะมรรคและผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมณะคือ ความหลุดพ้นจาก อานาจิกเลสด้วยการฝึกจิตหรือบำเพ็ญกัมมัฏฐานที่เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน คืองานที่บุคคลจะต้อง ทำทางใจให้สงบจาก ราคะ ความกำหนัดในรูป เสี่ยงเป็นต้น ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ย่อมได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุตติ การเจริญวิปัสสนาย่อมมี สภาวะญาณ มีญาณ ๑๖ เป็นต้น เกิดขึ้นไปตามลำดับก็ “ญาณ” นี้ มีลักษณะที่จับถูกะ หมวด ๔ มีลักษณะเป็นต้น

๒.๔ การบรรลุธรรม ๕ ขณะ

๑) วิกขัมภณนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสด้วยการข่มไว้ การที่ผู้เจริญบุญมณาดับนิรวณ ด้วยการข่มไว้คือ ข่มไว้เพราะสมถกัมมัฏฐาน เช่น เจริญสมถกัมมัฏฐาน ได้บรรลุบุญมณาดับนิรวณ ตติยฌาน จตุตถฌาน สามารถข่มนิรวณ ๕ ได้ อย่างนี้จัดเป็น วิกขัมภณนิพพาน คือการดับกิเลส ด้วยการข่มไว้

๒) ตทังคนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส ดับความเห็นผิด ต่าง ๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน ดับกิเลสด้วยองค์นั้น เช่น ขณะกำลังนั่งภาวนาอยู่นั้น สติอยู่กับนามรูป ขณะนั้น โลภะ โทสะ โมหะ ไม่เกิด ชื่อว่า กิเลสสงบ ระวังไปชั่วคราว อย่างนี้ จัดเป็นตทังคนิพพาน

๓) สมุจเฉทนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลส ได้ด้วยการตัดขาด

^{๔๙} อ.ส.ต.ต.ก.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๑๖๒., อ.ส.ต.ต.ก.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๒๓.

๔) ปฏิปัสสัทธินิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยเป็นที่ภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว

๕) นิสสรณนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหากห่างไกลจากกิเลสไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส^{๕๐} ผู้นั้นสิ้นอาสวะกิเลส เป็นพระอรหันต์

กล่าวได้ว่า วิกขัมภณนิพพานและตัทธกนิพพานจัดเป็นโลกียวิมุตติ ส่วนสมุจเฉตนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพานและนิสสรณนิพพาน จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

๒.๕ สรุป

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปได้ว่า หมายถึงสำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบเป็นพระอริยบุคคลระดับต่าง ๆ กันไป

กล่าวโดยย่อคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ สามารถละสังโยชน์ได้ ตามลำดับของการบรรลุธรรม มี ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ส่วนท่านผู้สำเร็จกิจบรรลุพระอรหันต์ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้ ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรูปฌานและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ทั้งหมด

การบรรลุธรรม ๕ ขณะ กล่าวได้ว่า วิกขัมภณนิพพานและตัทธกนิพพานจัดเป็นโลกียวิมุตติ ส่วนสมุจเฉตนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพาน และนิสสรณนิพพาน จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

^{๕๐} อรรถนิตติ ลิมปิยมิตร, “ศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, หน้า ๒๑.